

*Та на горище б однесли
Мишам на снідання.*

Отже, Шевченкова поезія, ґрунтуючись на природних джерелах живого народного слова і фольклору у протиставленні до штучної писемної культури Російської імперії, заклала основи української літературної мови і в її усному, і в писемному різновидах.

Тетяна Мельник

ПОЕТИЧНЕ СЛОВО ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В УНОРМУВАННІ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Мовотворчість Тараса Шевченка була, є і залишатиметься найбільш знаковою у процесі формування загальноновизнаної літературної норми української національної мови. Лінгвісти різних наукових поколінь неодноразово зверталися до студіювання національно-мовної специфіки Шевченкових текстів, оцінюючи їх як джерело вивчення структурних та етнокультурних ознак української літературної мови.

Засобом Шевченкового змістотворення стала лексично багата загальнонародна мова, якій властиві широкі синонімічні ряди, образність, експресивність. У лінгвосвіті митця простежуємо ті особливості лексичної, фонетичної й граматичної систем, які згодом було визнано взірцевими, а сьогодні ці параметри загалом

характеризують сучасну українську літературну мову.

Новаторство мови поезій Т. Шевченка полягає в тому, що він, на відміну від своїх попередників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського), поєднав говіркові елементи всієї території України, доповнивши їх фольклорними образними засобами. Саме такий підхід дозволив поетові збагатити лексичний склад мови, дати нове звучання маловживаним словам, підняти українську мову до рівня однієї з найбагатших та наймилозвучніших у світі.

Серед народнорозмовних елементів, що увійшли в поетичну творчість Т. Шевченка, численну групу складають фразеологізми, значну частину яких зафіксовано і в сучасному «Словнику фразеологізмів української мови», наприклад: *Минулося, розійшлося, / І сліду не стало* («Гайдамаки»); *Візантія пробуркалась, / Витріщила очі, / Переплива на подмогу, / Зубами скрегоче* («Гамалія»); *Побрались, / І тихо, весело прийшли, / Душею-серцем неповинні, / Аж до самої домовини, / А меж людьми ж вони жили!* («Росли укупочці, зросли...»); *Я собак дразнила / Попід вікнами з старцями* («Відьма»); *Помолившись, і я б заснув... / Так думи прокляті / Рвуться душу запалити, / Серце розірвати* («Чигрине, Чигрине»); *Коза нап'ється та й пасеться, / А дівчина собі стоїть, / Неначе вкопана, під гаєм / І сумтно, сумно позирає / На той широкий божий став* («Марія»).

Іншим джерелом поетичного слова письменника стала старослов'янська мова, використання

засобів якої вмотивоване стилізацією під сакральний текст: *Блаженний муж на лукаву / Не вступає раду; Над водою посаджене / Древо зелене; Поможши нам, ізбави нас / Вражкої наруги; Встань же, Боже, / Вскую будеш спати, / Од сліз наших одвертатись, / Скорби забувати!* («Давидові Псалми»), або творенням високого, піднесеного змісту: *Благо тобі, як у хаті / Є з ким розмовляти. / Хоч дитина немовляца, / І воно вгадає / Твої думи веселії... / Сам Бог розмовляє / Непорочними устами* («Ми восени таки похожі»), або іронією: *А в нас!.. На те письменні ми, Читаєм божії глаголи!.. І од глибо[ко]ї тюрми Та до високого престола – Усі ми в золоті і голі. До нас в науку! ми навчим, Почому хліб і сіль почім!* («Кавказ»).

Не відкидав Т. Шевченко мовних здобутків інших народів, творчо опрацьовуючи їх для збагачення української літературної мови. Запозичені слова поет вводив до творів, щоб показати життя та побут інших етносів, наприклад, *чурек і сакля* («Кавказ»).

Поєднуючи різні джерела, Т. Г. Шевченко заклавав основу не лише для вироблення художнього стилю української літературної мови, а й для удосконалення інших функціональних стилів. Словесне багатство, виявлене у поетичній творчості Т. Шевченка, стало підґрунтям для розширення як лексико-семантичної, так і фонетичної, граматичної систем української літературної мови.

Сьогодні витлумачуємо приналежність окремих слів до певної граматичної категорії саме на

основі лінгвосвіту письменника. Так, на матеріалі авторського художнього дискурсу діагностуємо такі граматичні категорії іменника:

- належність до чоловічого роду слова *Дніпр / Дніпро: Рече та стогне Дніпр широкий; Широкий Дніпр не гомонить* («Причинна»); *А Дніпр мов підслухав: широкий та синій, / Підняв гори-хвилі; а в очеретах / Рече, стогне, завиває, / Лози нагинає* («Гайдамаки»);

- вживання закінчення **-ою, -єю** в орудному відмінку іменників жіночого роду I відміни: *Нехай п'є-уп'ється / Не моїми кров-сльозами – / Синьою водою; Та впливи русалкою; Нехай собі / Гуляє з дочкою* («Русалка»); *О друже мій добрий! друже незабутий!! Живою душею в Україні витай* («Кавказ»); *Та у неділю й повинчали, / І генеральшею назвали, / І цугом в Київ повезли* («Петрусь»);

- функціонування закінчень **-ом, -ем** в орудному відмінку іменників чоловічого роду II відміни: *Хто з шашиком, а хто і так, / Зате він вольний, як козак; Якби собі таку достать, / Та ще й з медведем...* («Відьма»); *Було, шляхта, знай, чваниться, / День і ніч гуляє / Та королем коверзує... / Не скажу Степаном / Або Яном Собієським* («Гайдамаки»).

У мовній практиці поета зафіксовано нормативність двох форм прикметника:

- повної нестягненої, наприклад: *І хвилю, ревуци, далеко-далеко / У синєє море на ребрах послав* («Гамалія»); *За карії оченята, / За чорнії брови / Серце рвалося, сміялось, / Виливало мову* («Думи мої, думи мої»); *Де кров текла ко-*

зацькая,/ *Трава зеленіє* («Тарасова ніч»); *Царям, всесвітнім шинкарям, / І дукачі, і таляри, / І пута кутії пошли* («Молитва»); *На кого покинув / Батька, неньку старенькую* («Думка»); *Правди слово, / Святої правди і любові / Зоря всесвітня зійшла!* («Неофіти»); *А ти, пречистая, святая, / Ти, сестро Феба молодая!* / Мене ти в пелену взяла / *І геть у поле однесла* («Муза»);

● повної стягненої форми: *Орел вийняв карі очі / На чужому полі, / Біле тіло вовки з'їли, – / Така його доля* («Причинна»); *І тихим, добрим, кротким словом / Благовістив їм слово нове, / Любов, і правду, і добро; А ти весела вийшла з хати / На шлях із гаю виглядати / Свого Алкіда* («Неофіти»).

У словнику мови творів Шевченка численною є дієслівна група лексики. Серед інфінітивних форм є дієслова, що закінчуються на **-ть(ся)** і **-ти(ся)**, як і в сучасній українській літературній мові, наприклад: *Вони на раді й присудили, / Щоб просто кесаря назвать / Самим Юпітером, та й годі* («Неофіти»); *А дай жити, серцем жити / І людей любити* («Минають дні, минають ночі...»); *Думав жити, поживати / та Бога хвалити* («Меж скалами, неначе злодій...»); *Колись дурною головою / Я думав: «Горенько зо мною! / Як доведеться в світі жити? / Людей і господа хвалити? / В багні колодою гнилою / Валятись, старітись, гнити. / Умерти й сліду не покинуть / На обікраденій землі...* («Колись дурною головою»).

Варто звернути увагу на використання поетом дієслів із постфіксом **-ся/-сь**, який первісно був формою знахідного відмінка зворотного за-

йменника, а з часом у поєднанні з дієсловами утворював нові значення лексичних одиниць. У сьогоднішніх дискусіях щодо доцільності вживання зазначених дієслівних форм в українській літературній мові славісти часто звертаються саме до поезії Тараса Шевченка, який вводить дієслова зворотнього стану, коли дія спрямована на суб'єкт (*молюся, дивиться, сміється*) або у безособових синтаксичних конструкціях (*Смеркається./ Полетимо Ночувати в Чуту* («Великий льох»).

Показовою є мовотворчість Кобзаря для обґрунтування нормативності дієприслівникових суфіксів:

- **-учи/-ючи**: *Нігде не чуть людської мови;/ Звір тільки виє по селу,/ **Гризучи** трупи* («Гайдамаки»); *І шкурою, сірий бугай, стрепенув,/ І хвилю, **ревучи**, далеко-далеко/ У синєє море на ребрах послав* («Гамалія»); *Подивись тепер на матір,/ На свою Вкраїну,/ **Що, колишучи**, співала/ Про свою недолю,/ **Що, співаючи**, ридала,/ Виглядала волю./ У поле, **виючи**, мов звір./ Пошкандибала стара мати* («Розрита могила»);

- **-ачи/-ячи**: *Знеміг славний Дорошенко,/ **Сидячи** в неволі,/ Та й умер з нудьги* («Заступила чорна хмара»); *На матір навіть не погляне/ Та аж заплаче, **дивлячись**/ На іудейську столицю./ Й вона заплаче, ідучи/ У яр по воду до криниці* («Марія»);

- **-вши**: *А я, дурний, не **бачивши**/ Тебе, цяце, й разу,/ Та й повірив тупорилим Твоїм віршомазам* («Сон»); *Бувало, в неділю, **закривши** мінею./ По чарці з сусідом **випивши** тісі; **Помолившись**, і я б заснув.../ Так думи прокляті/ Рвуться душу запалити,/ **Серце розірвати** («Гайдамаки»).*

Семантично і граматично вмотивовані способи творення дієприслівників і досі залишаються актуальними для української мови і показовими для сучасних граматичних процесів.

Доказом широкого застосування живої мови народу і збагачення лексичного складу української мови є використання формотворчих і словотворчих ресурсів, зокрема іменникових та прикметникових суфіксів. У цій групі можна виділити суфіксальні одиниці, що містять:

1) позитивнооцінну конотацію:

● іменникові – *Бо вже Катруся підростала/ Чи вже ж їй вік продівувать,/ Зносити брівоньки нізащо?../ Ні, дівонька вона не та!* («Москалева криниця»); *Зеленіють по садочку/ Черешні та вишні,/ Як і перше виходила,/ Катерина вийшла* («Катерина»); *Як кішечка, підкрадеться* («Сон»); *І місяць з зорями сіяв,/ І соловейко на калині/ То затихав, то щебетав* («Сон»); *Гориш ти, зоренько моя,/ Моя порадонько святая!* («Муза»);

● прислівникові та прикметникові: *А верби геть понад ставом/ Тихесенько собі купають/ Зелені віти...* («Якби ви знали, паничі»); *І на діла його дивившись,/ А так, мов іноді, упившись,/ Дідусь сивесенький рида –/ Того, бачте, що сирота* («На батькового біса я трачу...»);

2) негативнооцінну конотацію:

● іменникові: *Благаю бога, щоб смеркало,/ Бо на позорище ведуть/ Старого дурня муштрувати* («А. О. Козачковському»); *І шаблюка, мов гадюка,/ Й ратище-дрючина,/ Й самопал семи'яденний/ Повис за плечима* («Невольник»);

А він собі, узявшись в боки,/ По кровлі кедрових палат/ В червленій ризі походжає,/ Та мов котюга позирає/ На сало, на зелений сад («Та не дай, господи, нікому...»);

● прикметникові: *Мерзенне, мерзле парубоцтво,/ Ходіте биться!* («Титарівна»); *То посидить коло його,/ Руку поцілує,/ То усами страшеними/ Сивими пустує* («Сотник»).

Ставлення Тараса Шевченка до суспільних процесів виявляється і у використанні слів з відповідним емоційним забарвленням. Щоб підкреслити різко негативне ставлення до поневолювачів українського народу, поет вводить у свої твори стилістично знижену лексику (розмовно-просторічні лексичні одиниці з іронічним змістом, вульгаризми та інше): *Вони брати і християни,/ А ти собака! людоді!/
Деспот скажений; Упаде колісь на землю/ І притчею стане/
Розпинателям народним,/ Грядущим тиранам* («Неофіти»); *Пріїхало/ Начальство мордате* («Великий льох»); *Дивлюсь, цар підходить/ До найстаршого... та в пику/ Його як затопить!../
Облизався неборака/ Та меншого в пузо –/ Аж загуло!.. а той собі/ Ще меншого туза; А диво-цариця,/ Мов та чапля меж птахами,/ Скаче, бадьориться./ Довгенько вдвох походжали/ Мов сичі надуті* («Сон»). Розширення семантичного обсягу слова в авторському тексті сприяє збагаченню лексичних засобів української мови.

Творчість Тараса Шевченка – неоціненний внесок у розвиток української мови на всіх етапах її функціонування. Письменник актуалізував основне джерело унормування й вироблення єдиного загальнонаціонального мовного стандарту – живу роз-

мовну мову не окремого регіону, а всієї України. Лише за таких умов можна урізноманітнювати виразові засоби літературної мови й розширювати межі її функціонування в усіх стилях.